

بررسی تطبیقی نقش (مار- اژدها) در گلیم‌های منطقه قفقاز و آناتولی

زهرا محسنی*

دکتر ابوالقاسم دادور**

چکیده: در تحقیق پیش رو دو حوزه تاریخی و فرهنگی در منطقه (قفقاز و آناتولی) - با در نظر گرفتن یکی از یافته‌های آنها- مورد مطالعه و پاره ای از وجوه اشتراک و افتراق آنها بررسی شده است. آنچه در این بررسی مد نظر می باشد، تاکید بر نوع خاصی از دست بافته به نام (گلیم) بوده که حاصل تطبیق، حاکی از وجود مواردی مشابه در ساختار کیفی و بصری این بافته‌ها از قبیل نقش (مار اژدها) به حالت هندسی و شکسته می باشد و این نقش در حواشی، متن و بین فواصل گلیم به شکل فرم (S) وجود دارد که مفهوم مختلفی را شامل می شود و در منطقه قفقاز و آناتولی می توان این نقش را بیشتر دید. از طرف دیگر بعد مسافتی و تفاوت اقلیم، و نوع نگرش زمینه سازمغایرت هایی در این دو حوزه شده است. جمهوری آذربایجان، ارمنستان و گرجستان مهمترین کشورهای قفقاز را تشکیل می دهند در آن مناطق گلیم به عنوان دستیافتی قدیمی در جهان شناخته شده است که از تار و پود تشکیل شده است. تحقیقات صورت گرفته در خصوص مار و اژدها، بر روی مفاهیم نمادین و داستان های اسطوره ای و مذهبی است، به نظر می رسد شکل مار عامل بسیار مهمی در خلق این موجود افسانه‌ای در نگاره های مختلف می باشد که در این مقاله مورد بررسی و تطبیق قرار گرفته است. گرد آوری مطالب به صورت کتابخانه ای انجام گرفته است. تحقیق هدف از بررسی تطبیقی نقش (مار- اژدها) در گلیم های منطقه قفقاز و آناتولی می باشد. در برخی از نمونه های گلیمی دو منطقه از نقش مار و اژدها استفاده می گردد که در این تحقیق نوع، و حالت و فرم آنها شناسایی و مورد تطبیق قرار گرفته است. همینطور جایگاه نقش مار در دستبافته ها نیز از لحاظ بکار گیری آن در حاشیه، ترنج، متن گلیم نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: بررسی، تطبیق، مار-اژدها، گلیم، قفقاز، آناتولی

مقدمه

بررسی قرار گرفته است. این اشکال به صورت هندسی و شکسته در گلیم بافی استفاده می شود. این پژوهش می تواند بخشی از خلاء اطلاعاتی در مورد نقش مار و اژدها در گلیم های آناتولی و قفقاز را پر نماید. مناطق گلیم بافت منطقه قفقاز مثل گنجه، داغستان، شیروان، قره باغ، کازاک(قزاق) و منطق گلیم بافت منطقه آناتولی مثل قره پینار، سیواس، فونیه، وان، قروم و قانگیری مورد نظر برای این پژوهش می باشد.

بسیاری از هنرها در مناطق مختلف جهان وجه اشتراکات بسیاری دارند در برخی موارد این مشترکات اتفاقی و در موارد دیگر ریشه قومی و فرهنگی دارد. بسیاری از محققان توانسته‌اند با روش مقایسه به مطالب جدید و فراموش شده برسند گاهی این تحقیقات فراتر می رود و ریشه قومی و قبیله‌ای و نژادی دو گروه را مشخص می کند در این مقاله مطالعه دو منطقه که از لحاظ ریشه‌ای می تواند قومیت یکسانی داشته باشد مورد مطالعه قرار گرفته است. از نقوش متعددی که در گلیم بافی دو منطقه وجود دارد نقش مار و اژدها به عنوان نمونه پژوهش انتخاب گردیده است. (تصویر ۱).

مناطق قفقاز و آناتولی سابقه بسیار طولانی در تمدن و فرهنگ دارد بطوری که یکی از قدیمی ترین تمدن شهری در آناتولی به نام چاتال هویوک قرار دارد. باستان شناسان برای اثبات نظرشان حتماً به آثار و یافته‌های این منطقه توجه خاصی دارند. بسیاری از هنرها مانند سبک معماری، نقاشی، بافندگی و... در هر دو منطقه وجود دارد. در این مقاله یافته‌های گلیمی دارای اهمیت بیشتری است. (به دلیل اینکه در این مناطق دامداری یکی از شغل‌های اصلی مردم می باشد و کیفیت پشم‌های گوسفندشان برای بافندگی مطلوب می باشد) از آثار به جا مانده از قرون گذشته نشان می دهد که گلیم بافی این مناطق از قدیمی ترین مناطق گلیم بافی جهان به حساب می آید. به دلیل فرهنگ قدیمی در منطقه نقوش با تنوعی در بافته‌های آناتولی و قفقاز به چشم می خورد، انواع نقوش ترنج ها، اشکال هندسی، شانه، جانوری، گیاهی بکار می رود در این تحقیق نقش مار در دو منطقه مورد واکاوی و شناسایی قرار گرفته و یکدیگر مقایسه شده است. تعداد زیادی از این نقش در بافته های دو منطقه دیده می شود که نمونه‌هایی از هر منطقه انتخاب و مورد

* نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه علم و هنر یزد، واحد اردکان zahramohseni123@yahoo.com
** دکترای پژوهش هنر، دانشیار دانشگاه الزهراء (س)، ghadavar@yahoo.com

طرایانوس (تراژان) آن را از ایرانیان تقلید کردند. در اساطیر بین‌النهرین نیز اژدها حضور داشته. مظهر مردوک نقش اژدها. معنای مردوک نقش اژدهاست. معنای نمادین دیو- اژدها عبارتند از: استبداد، خشکسالی، هرج و مرج و ...

در برخی از آثار، معنی اژدها با مار یکی می‌شود و در افسانه‌ها و ادبیات عامیانه نیز این امر به فراوانی بیان شده است. واژه "اژدها" و "مار" هر دو می‌تواند یک معنا و مفهوم را برساند.

انسان، مار را به صورت اژدهایی مقدس و غول‌پیکر و جانوری عجیب‌الخلقه تصور می‌کند. از این‌رو در اساطیر دارای جایگاهی شامخ است. مار، خزنده معروف از جانورانی است که در اساطیر بسیاری از اقوام و ملل به صورت‌های متفاوت حضور داشته. در فرهنگ اساطیری ایران نیز، مار دارای تجلیات گوناگونی است. مار سمبل جهانی دارد و اغلب جای خود را با اژدها عوض می‌کند حتی در شرق دور تفاوتی میان آنها نیست. مار در سنبل‌های جهانی مفهوم نابودی و مرگ را به دنبال دارد و پوست اندازی او به معنی زندگی و احیا است. (C.cooper, 1968,112)

در برخی از ادبیات و افسانه‌های غرب نیز همچون ایران- مفهوم مار با اژدها یکی می‌شود. در افسانه‌های گوناگون کلمه (دراگون) اصطلاحی خاص برای تداعی ماری است که بدون وقفه بیدار بوده و با قهرمانان و خدایان، دائم در حال جنگ است. اژدها اساساً جنبه انسانی دارد ولی به طور مشخصی، دارای نوک و چنگال پرنده است و مشخص‌ترین جنبه آن بال‌های خفاش است این نقش از چین نشأت گرفته که در آنجا جنبه مشابهی برای نشان دادن پیروان هاریتی (عفریته) به کار می‌رفت. با توسعه امپراتوری مغول به شرق اروپا در سده سیزدهم آن تصویرها به غرب رسیدند.

مار، این جانور خزنده از ادوار پیش از تاریخ، به طور گسترده‌ای مورد پرستش بود و یک نماد با مفاهیم وسیع و متنوع به شمار می‌رفت. از همان روزگاران نخستین، به پرستش خورشید وابستگی داشت. به نظر می‌رسد که با پوست‌اندازی ادواری خود مانند خورشید، تجدید حیات می‌کند و بنابراین نماد مرگ و تولد دوباره است. با وجود این، چون طبیعتاً وابسته به زمین بود یک خدای زیرزمینی و دشمن خورشید خدا به شمار می‌رفت. (هال، ۱۳۸۰، ۹۳)

مار و درخت با هم به ترتیب، نر و ماده هستند و سابقاً نماد حاصلخیزی زمین بودند، این تصویر در آغاز مربوط به ایشتار، الهه حاصلخیزی خاورمیانه به شمار می‌رود و شامل دو تندیس از دو دستیار بود که در دو سوی درخت قرار داشت. مار بعد از تغییرات اندکی سر انجام الگوی منظره (فریب) نزد عیسویان شد و نخست بر روی نقاشی‌های روی تابلوها

تصویر: محدوده منطقه پژوهش در قفقاز و آناتولی با ذکر مناطق گلیم بافت tribalrugs, 1996,170

◆ رابطه مار-اژدها

در فرهنگ اسطوره‌ای و ادبیات داستانی در بسیاری موارد، مار به عنوان موجودی مترادف با اژدها توصیف شده است. اژدها در فارسی به صورت "اژدر" و "اژدرها" و در عربی "تنین" و "تعبان" به کار می‌رود. جانوری اساطیری است به شکلی سوسماری عظیم و دارای دو بال مانند که آتش از دهان می‌افکند، می‌باشد.

صاحب عجائب المخلوقات گفته: مار را درازی به سی‌گزرسد و عمر به صد سال، آن را اژدها خوانند. اژدها اغلب "چشم تیزبین" نیز نامیده شده است زیرا چشمان درخشان و براقی دارد. مار فاقد پولک است و چشمان او همیشه باز است بنابراین می‌تواند محافظ و نگهبان بسیار مناسبی برای گنج‌های زیرزمینی باشد.

این توضیحات بسیار نزدیک به اژدهاست. همچنین بسیاری از خصوصیات فیزیکی دیگر مار نیز در اژدها دیده می‌شود. خمیدن، به دور خود پیچیدن، خزیدن، حلقه زدن، این جانور عظیم و فراخ دهان و بسیار دندان و دراز بالا، در بسیاری از داستان‌های عامیانه، مظهر شر و تقریباً در همه موارد قهرمان داستان بر او پیروز می‌شود. نبرد میان قهرمان و اژدها در واقع تعبیر دیگری است از کشمکش انسان ابتدایی برای نیل به خودآگاهی است. در اینجا نیروهای کیهانی و شر به صورت اژدها و سایر عفریت‌ها نمودار می‌شوند.

در اوستا نیز توصیفات در رابطه با اژدها وجود دارد: در یشت نوزدهم به یکی از اعمال قهرمانی گرشاسب یعنی کشتن اژدها سرور یا شاخدار اشاره شده است. این اژدها که در پشتش رگه کلفتی به ضخامت یک انگشت مملو از زهر جریان داشت، اسب‌ها و آدمیان را می‌بلعید. در انجمن اهریمنان افسانه‌ای یشت‌ها "اژی" همان مار یا اژدهای تمام عیار و اژی دهاک، اژدهای کلاسیک داستان‌های عامیانه است که هزار حیل در چنته دارد. اژدها از روزگاران کهن در اساطیر اقوام و ملل مختلف تجلی داشته و در شاهنامه از نبرد قهرمانان با اژدها به دفعات یاد شده و رومیان نیز در عصر

ابلیس در اغوای آدم همکاری کرد خداوند به عقوبت این کار او را از بهشت اخراج کرد و به اصفهان انداخت و او را به خاک خوردن و با شکم خیزیدن عقوبت کرد و مقرر شد آدمیان سر او را بکوبند. در تورات نقش گناه آلود مار بیشتر از روایات اسلامی نمودار است زیرا در اینجا خود مار و سوسه‌گر است. مار و طاووس به این دلیل که در داستان آدم نقشی ناستوده دارند در شعر فارسی گاه به عنوان دستیاران دیو معرفی شده اند:

خشم و شهوت مار و طاووسند در ترکیب نو
نفس را آن پایمرد و دیو را این دستیار
کی توانستی برون آورد آدم را ز خلد
گر نبودی راهبر ابلیس را طاووس و مار.

◆ وجه تسمیه گلیم

بافت گلیم سابقه بسیار طولانی‌تری نسبت به قالی دارد. ساختار اصلی گلیم از تارپود تشکیل می‌شود و اولین زیراندازهایی که بشر توانست برای خود تهیه نماید اینگونه بوده است. گلیم بافی در اکثر مناطق جهان بافته می‌شود. اما بهترین آنها در منطقه ایران، قفقاز و آناتولی بافته می‌شود. با توجه به آثار و نوشته‌های مورخان و جهانگردان پیداست که بافتن جزء اولین هنرها و صنایع قبیله‌های پراکنده بوده است می‌توان گفت انسان پیش از آنکه دست به ساختن خانه بزند اقدام به بافتن کرده است. (یاوری، ۱۳۸۴: ۱۲). گلیم واژه فارسی است و در ابتدا به جامه درشت پشمین گفته می‌شد که بطور ساده یک فرش با بافت صاف یا یک نوع قالی بدون کرک یا خواب گره خورده است. این نوع فرش در زبان‌های مختلف انواع گوناگون بسیاری استعمال می‌شود. گلیم در افغانستان (کیلیم) در اوکراین (پلاس) در قفقاز (لیاط) در سوریه و لبنان (چیلیم) و همچنین در ترکیه و لهستان و مجارستان (کیلیم) از جمله نام‌های متفاوت آن می‌باشد. بافت گلیم بسیار پیش از ظهور حضرت محمد(ص) رایج بوده. بافت آن در آغاز به صورت ساده و بدون هیچ‌گونه نقش یا طرح منظم بوده است و صاحب‌نظران گفته‌اند که این خود سر آغاز بافت آگاهانه نقوش و نگاره‌های منظم در بافت گلیم بوده است. (پرهم، ۱۳۶۴: ۲۴)

در حفاری فریقیه در آناتولی بافته‌های متعلق به قرن ۷ قبل از میلاد به دست آمده که با وجود آسیب دیدگی به عنوان گلیم بافی شناخته شده. تا همین اواخر گلیم بطور کلی توسط مجموعه‌داران و سوداگران قالی‌های مشرق زمین فرشی بسیار نازل و ناچیز تصور می‌شد. این نظریه

رومی ظاهر شد. بدین ترتیب مار، یک نماد عیسوی درباره هبوط و همچنین شیطان شد. (همان، ۹۴)

◆ واژه مار و اژدها در لغت نامه دهخدا

"مار" معروف است که به زبان عربی حیه گویند. (برهان)، حیه، (ترجمان القرآن). حیوانی دراز و خزنده و بی‌دست و پای که به تازگی حیه گویند. پهلوانی مار، سانسکریت، مار، این کلمه سانسکریت به معنی میرانده و کشنده است بنابراین با کلمه اوستایی مثریا به معنی زیانکار و تباہ کننده یکی است، از مصدر مر اوستایی و پارسی باستان به معنی مردن کردی، مار جانوری دارای بدنی دراز و قابل انعطاف بدون دست و پا بیشتر آنها مولد زهرهای کشنده اند و تعداد دندان‌های آنها بسیار است ولی جنات ندارد. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۹۳۵)

اژدها حیوانی است از جنس سوسمار طولش ۱۵ قدم و بواسطه شش‌های خویش تنفس می‌کند و بر زیر آب ماندن توانا و قادر است و بدخلق و زورمند و بدنش با پولک‌های درشت که هرگونه تیر و نیزه و حربه را متحمل تواند شد پوشیده شده است و فکینش دارای دندان‌های دراز و تیز است و چون حیوانی یا انسانی در آبی که نهنگ در آن است افکند فوراً نهنگ ویرا در زیر آب کشیده در آنجا می‌خورد و البته مشابهات این حیوان با صفات مذکوره لویا تان پوشیده نخواهند ماند. (تاجدینی، ۱۳۸۳: ۷۸۵)

در حشایش (گیاهان) چون حشیشی او به پاست مرغ پندارد که او شاخ گیاست چون نشنید بهر خور بر روی برگ درفتد اندر دهان مار و مرگ. (مثنوی، دفتر ششم، بیت‌های ۷۱-۴۰۷)

◆ واژه مار و اژدها در فرهنگ معین

"مار" جانوری است از راسته خزندگان که دارای اندام خارجی (دست و پا) نیست و دارای بدنی کشیده و طویل است. مار دارای اقسام مختلفی است که برخی از آن سمی و برخی بدون سم اند. (معین، ۱۳۸۰: ۸۹)

"اژدها" جانوری افسانه‌یی به شکل سوسمار عظیم داری دو بال که آتش از دهان می‌افکند و پاس گنج‌های زیر زمینی می‌داشته است.

◆ در روایات اسلامی

در روایات اسلامی که گاه از سرچشمه فرهنگ‌های یهود متأثر است مار حیوانی زیبا و دارای چهار پا مانند شتر بود، از خزانه دارهای بهشت به شمار می‌رفت. اما چون با

نامیده نمی‌شد زمانی نام کهن آن آلبانیا بود. در روستای (بویوک کند) واقع در بخش نوخای قفقاز نوشته‌های به خط و زبان یونانی باستان بدست آمده که تاریخ آن را سده ۲م دانسته‌اند و در آن از (آلبانیا) آمده است نظر بعضی محققان آلبانیا در منابع پارسی زبان به صورت (اردان) آمده است در منابع عهد اسلامی این نام ارانو(الران) نوشته‌اند این نام به احتمال قوی به نام پارسی (اردان) مرتبط است نیز گاه از این سرزمین با دو نام اردان و شروان یاد کرده‌اند. (دانشنامه ایران، ۱۳۷۷، ۱۱۳۳)

مناطق مهم بافندگی در قفقاز: قوبا، شیروان، داغستان، ارمنستان، گرجستان و طالش هستند. (هال، ۱۳۷۷، ۵۶)

گلیم‌های قفقاز شامل نگاره‌های قبل از دوران مسیحیت و نمادهای جذاب سنتی است. جانوران اسطوره‌ای چون اژدها و پرنده‌گان خیالی نیز جزو این ترکیب بندی‌هاست. گلیم‌های قفقاز به علت ترکیب بندی هندسی مهم‌شان شهرت بسیار دارد. این ترکیب بندی‌ها در تمام مناطق به جز گرجستان و ناگورنی قره باغ بسیار رایج است. ترکیب بندی‌های هندسی از نسل‌های گذشته باقی مانده. بدن‌های انسانی، حیوانات اهلی و جانوران اسطوره‌ای چون اژدها، پرنده‌گان خیالی نیز جز این ترکیب بندی‌ها است ترکیب بندی گلیم‌های (شیروان) به احتمال زیاد طرح‌های خود را از داستان افسانه‌ای (قلعه دختر) در باکو الهام گرفته‌اند در گذشته مناطق آذر بایجان، گرجستان، ارمنستان، همگی جز قفقاز بودند. (هال، ۱۳۷۷، ۲۶۰)

◆ معرفی منطقه گلیم بافی قفقاز

گنجه

منطقه گنجه در قلب مناطق فرش‌بافی قفقاز قرار دارد و با کازاک در شرق همسایه است.

داغستان

داغستان به معنی سرزمینی از کوه‌ها است. کوه‌هایش پهناور و رفیع و رودخانه‌های بزرگ و پر آب از میان آنها در جریان‌اند. داغستان همیشه گلیم‌های عالی با طرح‌های ممتاز تولید می‌کند که تنوع رنگی بالایی دارند. قبل از فروپاشی جماهیر شوروی در سال ۱۹۱۹ بعضی از این گلیم‌ها در بازارهای شرقی دیده شده‌اند اما با بررسی‌های فراوان تعداد محدودی یافت شده‌اند. (Midelteton, 1996, 98)

نام محلی گلیم در آنجا (داواقین) است و بسیاری از آنها از نظر ترکیب بندی اندازه و رنگ مشابه یکدیگر هستند. این دست بافت‌ها در طرح و ترکیب رنگ بسیار قوی و غالباً به صورت دیوار آویز استفاده می‌شود. بر روی برخی از آنها

بین نسل‌های متمدنی متداول بود و در اکثر کتاب‌های که درباره قالی تدوین شده درباره گلیم بعنوان یک فرآورده ساده عشایری فقط به چند سطر اکتفا کرده‌اند. در هر حال در ۲ دهه اخیر به لحاظ علاقه‌مندی نسبت به جنبه‌های تزئینی سودمند قابلیت جمع‌آوری این اجناس جالب گرایشی بسیار بدان پدیدار گشته است و امروز انواع گلیم در سراسر دنیای طالبان و طرفداران روز افزونی کسب کرده است. در هر حال محقق است که گلیم یک شی اساساً تزئینی، اثاثی قابل حمل عملی، در طی روزگاری دراز برای مردم خاورمیانه و آسیا بوده است. گلیم همراه جواهرات و لباس و وسائل خیمه و خرگاه و یراق حیوانات هوبت طوایف روستا نشین و عشایر صحراگرد را تشکیل می‌داده است. گلیم بعنوان فرش روی زمین و دیوارهای خیمه و خانه‌ها و مساجد و پوشش حیوانات و کیسه و خورجین تولید می‌شد و بیشتر آنها مورد استعمال خانوادگی و شخصی داشت. ثروت خانواده به صورت گلیم و قالی، فلزات قیمتی و حیوانات ذخیره می‌شد و هنگام قحطی و بحران‌های اقتصادی این اموال را می‌توانستند در مقابل غله معامله کنند و با اینکه به پول رایج محلی تبدیل نموده و در نزدیک ترین بازارها شهری از آنها استفاده کنند. (هال، ۱۳۷۹، ۱۵)

گلیم با نخ پنبه‌ای، یا نخ پشمی و گاه نخ ابریشمی به عنوان تار و از نخ پشمی رنگارنگ و گاه نخ ابریشمی الوان به عنوان پود استفاده می‌شود. در گلیم‌بافی نقشه کاربرد چندانی ندارد و معمولاً نقش آفرینی به طور ذهنی انجام می‌شود. با توجه به نوع بافت و علاقه بافنده نقش‌ها تمایل به انتزاع و تجرید دارند. هنرمند با الهام از طبیعت و تغییراتی که در آن ایجاد می‌کند و با توجه به ذهنیات خود آن را تغییر می‌دهد. هنرمند با در هم آمیختن خطوط و اشکال هندسی مانند: دایره، مربع، مثلث و لوزی نقش‌هایی پدید آورده که هر کدام معنا و مفهوم خاصی دارد چون آسمان، زمین، کوه، دریا و... گلیم‌های هر منطقه طرح و رنگ ویژه‌ای دارند که با توجه به آن از بافته‌های مناطق دیگر مجزا می‌شود. گلیم‌ها موارد استفاده بسیاری دارد: کف پوش پرده، دیوار آویز. (فناهی، ۱۳۸۷، ۱۱۹)

◆ تاریخچه منطقه قفقاز

منطقه قفقاز سرزمینی کوهستانی واقع در شرق کرانه‌های غربی دریای خزر از غرب به کرانه‌های شرقی دریای سیاه از جنوب با ایران و ترکیه و از شمال به دشت‌های جنوب روسیه محدود می‌شود. جمهوری آذربایجان، ارمنستان، گرجستان مهم ترین کشورهای قفقاز را تشکیل می‌دهند. (احمدیان، ۱۳۸۱، ۲۲)

این کشور که تا سال ۱۹۱۸ م. (۱۲۹۷ ش) هرگز آذربایجان

◆ تاریخچه منطقه آناتولی

ترکیه امروزی در منتهی الیه غرب و شرق اروپا قرار دارد ۳ درصد خاک ترکیه در قاره اروپا و بقیه در قاره آسیا قرار دارد و به همین دلیل از گذشته دور به این منطقه آسیای صغیر گفته‌اند. در واقع کاربرد عبارت نماد (سمبول) و موارد مشابه نیز برای طرح‌های فرش ترکیه تا حدودی با مشکل توأم است. بر اساس بررسی تاریخی، هیتی‌ها اولین گروه از ساکنین این منطقه بوده‌اند که حکومت پادشاهی هیتی‌ها را تشکیل داده‌اند. اقوام لیدی نیز در این منطقه سکونت داشته‌اند. اقوام متعدد هند و اروپایی و دیگر اقوام هم چون یونانی‌ها و ارمنی‌ها، کردها و عرب‌ها و بسیاری از اقوام مختلف با فرهنگ‌ها و صنایع بومی خود کوهستان‌های آناتولی را مورد تعرض قرار داده بسیاری از نقوش و طرح‌های موجود در فرش‌ها و گلیم‌های ترکی از تداخل نگاره‌ها و نقوش هنرهای مختلف اقوام مهاجر یا مهاجم بوجود آمده. بسیاری از نقوش امروزی دست بافته‌های ترکیه ریشه در هنرهای خاص این قوم دارد. تنگه بسفر، ترکیه را به دو بخش آسیایی و اروپایی تقسیم کرده است. سرزمین‌های آسیایی آن را آناتولی و یا آسیای صغیر می‌نامند. آناتولی را آنادولا به معنی (مادربارور) یا (زمین بارور) نیز می‌نامند. این سرزمین هزاران سال است که با امتداد از آسیای مرکزی در شرق تا اروپای شرقی در غرب، گویی پلی میان دو قاره پدید آورده است. از این رو سیر فرهنگ‌های بیگانه‌ای مردم بیزانس و ترک به دنبال ایرانیان، رومیان و یونانیان به این سرزمین جاری بوده است و هر یک میراث گران‌قدر و گسترده‌ای از جمله نشانه‌هایی از معماری کهن بر جای گذارده‌اند که امروزه موجب وجد دیدارکنندگان از آن می‌شود. آمیزه‌ای از سنت‌های مردم کرد، آشوری، ارمنی، و یونانی به همراه نفوذ و تلاقی مذهبی فرهنگی شرق و غرب سنت گلیم‌بافی آناتولی را چندان بارور و پویا ساخته که هنوز متوقف نشده است. آناتولی سرزمینی با آب و هوای گوناگون است. مناطق ساحلی جنوبی آب و هوای متعادل یکنواخت دارد و مناطق شمال زمستان‌های طولانی و سخت و تابستان‌های کوتاه است. در آناتولی همانند سایر

نگاره‌های بزرگ هندسی و انتزاعی به نام (روکزال) معروف است، به نظر می‌رسد نمادی از اژدها باشد. (هال، ۱۳۷۷، ۲۶۹)

شیروان

شیروان دقیقا در جنوب قفقاز قرار دارد. از شرق با گنجه و در غرب با شبه جزیره باکو همسایه است. شیروان یکی از پرکارترین مناطق بافندگی از قرن ۱۹ و ۲۰ میلادی می‌باشد. گلیم شیروان به دو دسته تقسیم می‌شود:

۱. گلیم بدون حاشیه با ترکیب بندی نواری شکل که نوارهای پهن‌تر نگاره‌های شش‌گوش با اشکال دندانه‌ای و پله‌ای نگاره‌های کوچک لوزی شکل و مثلثی به وجود می‌آورد.
۲. در برخی از گلیم‌های شیروان ترنج پله‌ای دارد که وسط آنها نگاره‌های مرکزی و خرچنگ شکل شبیه به دست بافته‌های شاهسون خمسه و بیجار به چشم می‌خورد.
۳. در گلیم‌های شیروان از رنگ سیاه و روشن کنار هم استفاده می‌شود.

قره باغ

به معنی باغ سیاه است. قره باغ به طرح‌های هندسی، گلیم‌هایی با فرم‌های طبیعی و گلدار شهرت یافته است. این طرح گل‌دار به سبک رو کوکو در قرن ۱۹ باب شدند ولی در مقایسه با اصلشان زمخت‌تر ترسیم شده‌اند و این زمان بافندگان محلی از طرح‌های اروپایی تقلید می‌کردند و تعداد کمی طرح‌های تصویری در اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ میلادی تولید شده‌اند. (Midelteton, 1996, 98)

کازاک (قزاق)

در میان مناطق بافت در قفقاز، کازاک یقیناً ناحیه مشهوری می‌باشد شهرت این منطقه برای طرح‌های درشت و رنگ‌های هماهنگ و با کیفیت آن می‌باشد. بسیاری از طرح‌های دیدنی در جای‌جای کازاک از قرن ۱۹ و ۱۸ میلادی یافت شده‌اند که بدست مسلمانان و مسیحیان تولید شده‌اند و اکنون نیز بدست مجموعه داران حفاظت می‌شود. (تصاویر ۲).

نمونه قفقاز-کازاک (قزاق) ماخذ: (Tribalrugs.1996:170)	نمونه قفقاز-قره باغ ماخذ: (185:120 سوماک)	نمونه قفقاز-شیروان ماخذ: (Middleteto.1996:170)	نمونه قفقاز-داغستان ماخذ: (Middleteto.1996:170)	نمونه قفقاز-گنجه ماخذ: (Tribalrugs.1996:170)

تصویر ۲: نمونه گلیم‌های انتخابی از منطقه قفقاز (ترسیم از نگارندگان)

خود رسید. در این منطقه سجاده، گلیم‌های بزرگ در ۲ قطعه و گلیم‌های کوچک بافته می‌شود. (Tribalrugs, 1996,170)

قونیه

قونیه در جنوب مرکزی آناتولی واز اواسط قرن ۱۱ تا ۱۳ میلادی که پایتخت سلجوقیان بود در اوج قدرت قرار داشت. گلیم‌های قونیه طرح‌های متنوع‌تری از سایر گلیم‌های آناتولی دارد و طی سده‌ها گلیم‌های بی‌شماری بافته شده است. امروزه تعداد کمی از گلیم‌های سراسر ترکیه می‌توان یافت ولی در شهر قونیه نیست طرح‌های بسیار متنوع در زمینه پر نقش و نگار است. (Midelteton,1996,98)

قروم و فانگیری

قروم در یکی از راه‌های بازرگانی آناتولی در منطقه‌ای که روزی امپراتوری (هیتی‌ها)^۲ بوده قرار گرفته است. در حفاری این منطقه در نزدیکی (آلجا هویوک)^۳ مقبره‌هایی متعلق به سه‌هزارسال پیش از میلاد یافت شده که تنها یکی از چندین مکان باستان‌شناسان مهم در آن نواحی است. در گذشته این شهر به ریسندگی و بافندگی و نیز تولید مس و کالاهای چرمی شهرت داشته است که در قدیم (قان‌گرا)^۴ نامیده می‌شد. پایتخت (پافلاگونی)^۵ بوده است. در این منطقه گلیم‌های بلند در دو قطعه به رنگ‌های متفاوت و با رنگ‌های متفاوت و با طرح خانه‌های مستطیلی باریک تولید می‌شود. (هال، ۱۳۸۷، ۱۲۹)

وان

این شهر در جنوب شرقی دریاچه وان بزرگترین آبگیر آناتولی و دومین آبگیر در خاورمیانه قرار گرفته است. هنوز گلیم در وان بافته می‌شود اما تعداد آنها برای صادرات و بازرگانی کافی نیست. کیفیت بافت و پشم این گلیم‌ها مرغوب است اما رنگ فاقد قدرت و جلای گلیم‌های قدیمی است. گلیم وان از رو ترکیب بندی و رنگ‌آمیزی قابل تشخیص است. (هال، ۱۳۸۷، ۱۲۵) (تصاویر ۳).

کشورهای بافنده‌شيوه‌ها و طرح‌های بافندگی سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. مع هذا آنچه که دست بافت‌های گلیمی آناتولی را از سایر متمایز می‌سازد وسعت و غنای طرح‌ها تنوع و روشنایی رنگ‌ها است. این میراث خیال‌انگیز در اثر روابط متقابل پر شوری میان اقوام مختلف و خلاقیت‌های فردی به توسعه و تکامل رسیده است. بر خلاف فرهنگ بافت گلیم در آسیای مرکزی، ایران و آفریقای شمالی، که کم و بیش ملهم از محیط قبیله و محدود به یک قوم است. گلیم بافی در آناتولی، توأم متأثر از فرهنگ بومی غنی و نفوذهای خارجی گو ناگونی است. (هال، ۱۳۷۷، ۱۳۳)

◆ معرفی منطقه گلیم بافی آناتولی

قره پینار

گلیم‌های این منطقه به بافت گلیم (سف) مشهور است که دارای مصارفی از قبیل پوشش تابوت، سجاده و مجزا ساختن قسمت زنان در مسجد است. تولیدات قره پینار غالباً دارای نقش‌های محرابی در یک جهت افقی است طی سده‌ها طرح‌های اصلی سف‌ها یکسان باقی مانده و امروز در نواحی قونیه به همان صورت بافته می‌شود. طرح سفدر ترکیب بندی‌های گوناگون و در تزیین حاشیه‌ها نیز به کار می‌رود. تعدادی از گلیم‌های قره پینار شامل مربع پایه دار با (گردونه‌های مرکزی) مانند چیچیم‌های کچی محسن است. گلیم‌های دیگر دارای نقش‌های محرابی یا طاق نما است، در این منطقه رنگ‌های قرمز، آبی، سبز، صورتی و قهوه‌ای استفاده می‌شود. شیوه‌ی بافندگی بافت چاک‌دار و در خورجین یا جوال، پیچ بافی یا پود اضافی و بافت یکدست است. پشم این گلیم‌ها معمولاً متوسط و ظریف رسیده می‌شود. (هال، ۱۳۸۷، ۱۷۷)

سیواس

سیواس در قرن ۳ م شهری به نام (سباستیا) و پایتخت ارمنستان صغیر بود این شهر طی حکومت بیزانس‌ها رونق و شکفتگی یافت و تحت سلطه سلجوقیان به اوج عظمت

تصویر ۳: نمونه گلیم‌های انتخابی از منطقه‌های آناتولی (ترسیم نگارندگان)

جدول شناسنامه و ویژگی نمونه گلیم های مقایسه شده در این مقاله

ویژگی بافته‌ها: ۱- مکان بافت	گلغاز - آتاتولی - قره پینار	گلغاز - داغستان	آتاتولی - سیواس	آتاتولی - قونیه	گلغاز - شیروان	آتاتولی - قانکیری	گلغاز - قره باغ	گلغاز - قره باغ	آتاتولی - وان	گلغاز - قره باغ	منطقه آتاتولی
۲- نام طرح	محرمات	لجک ترنجی	لجک ترنج	سه ترنج	سجاده ای	لجک ترنجی	راه راه خیابانی	راه راه خیابانی	راه راه خیابانی	درگون اژدها	نمونه ندارد
۳- نوع بافته	چاکدار	سوماک	چاکدار	چاکدار	سوماک	چاکدار	سوماک و سوزنی	سوماک	چاک دار	سوماک	
۴- جنس	پشم اندر پشم	پشم - چله نخی	پشم - چله نخی	پشم اندر پشم	پشم - چله نخی	پشم - چله پنبه ای	پشم اندر پشم	پشم اندر پشم	پشم - چله نخی	پشم اندر پشم	
۵- اندازه	۱/۱۰ × ۱/۵۱	۱/۲۶ × ۱/۶۱	۱/۲۵ × ۱/۳۷	۲/۶۴ × ۱/۷۶	۱/۷۲ × ۱/۳۸	۱/۵۰ × ۱/۲۰	۱/۰۵ × ۵۰ × ۶۰	۱/۵۰ × ۱/۱۱	۱/۵۷ × ۲/۸۳	۱/۵۰ × ۶۵	
۶- موضوع نقش	حیوانی - اسطوره										
۷- نقش مورد نظر مقاله	مار - اژدها										

تصویر ۲: مطالعه تطبیقی نمونه گلیم های حوزه مطالعاتی (ترسیم از نگارندگان)

شده. به این نقاط مشترک در دست بافته ها در دو منطقه دست پیدا می‌کنیم:

♦ **وجه اشتراک و افتراق نقوش مار - اژدها در گلیم های منطقه قفقاز و آتاتولی**
گلیم داغستان و سیواس

♦ **مطالعه تطبیقی نقش اژدها در گلیم های منطقه قفقاز و آتاتولی**

در اولین نگاه به گلیم منطقه آتاتولی و قفقاز آنچه جلب توجه می‌کند ویژگی و تشابهاتی است که میان برخی از نقش‌های بافته شده (مار - اژدها) در گلیم های دو منطقه به مشاهده می‌شود که به تفصیل به بیان آن می‌پردازیم. با مقایسه جدول گلیم ویژگی بافته‌های مناطق شرح داده

تصویر ۲: (ترسیم از نگارندگان)

اشتراکات	افتراقات
<p>۱. نقش کوچک (s) به معنی نماد مار است که در داخل ترنج‌های گلیم باغستان و سیواس دیده می‌شود.</p> <p>۲. سه ترنج بودن طرح گلیم در دو منطقه</p>	<p>۱. موتیف‌ها در گلیم داغستان بصورت متصل است</p> <p>۲. گلیم سیواس حالت نقوش چیدمانی و منفصل بکار رفته است.</p>

گلیم قونیه و شیروان

تصویر ۶: (ترسیم از نگارندگان)

افتراقات	اشترکات
<p>۱. جزئیات نقش ازدها در گلیم شیروان بیشتر است و دور تا دور حاشیه بکار رفته است در حالی که در گلیم قونیه در متن کار استفاده شده</p> <p>۲. دو گلیم از لحاظ ساختار طراحی متفاوتند. یکی طرح محرابی است و گلیم قونیه طرح سه تریج است.</p>	<p>۱. حالت نقش مار که حرکت (S) شکل است بیشتر در گلیم به چشم می خورد اما در این دو نمونه مقایسه شده حالت موتیف بر گرفته شده از نقش ازدها است این نقش از لحاظ ابعاد بزرگتر از فرم مار (S) است و جزئیات بیشتری دارد برخی این حالت را تقابل نقش ازدها و سیمرغ هم می دانند.</p> <p>۲. نمونه‌ها رنگ آمیزی متنوعی نسبت به دیگر مناطق گلیم بافت دارد.</p>

گلیم گنجه و قره پینار

تصویر ۷: (ترسیم از نگارندگان)

افتراقات	اشترکات
<p>۱. معمولاً نقش ازدها یا مار در گلیم های قفقاز با جزئیات بیشتر و متنوع تر نسبت به آناتولی به کار می رود</p> <p>۲. گلیم گنجه تنوع رنگی بیشتری برخوردارند.</p>	<p>۱. در این گلیم‌ها نقش مار به طور تکرار به صورت محرمات با تعداد زیاد به کار رفته است که در اینجا به معنی نماد برکت و پاکی است.</p> <p>۲. موضوع طرح گلیم‌ها ریشه در فرهنگ مذهبی دارد.</p> <p>۳. معمولاً در مساجد و یا هنگام نماز خواندن از این گلیم ها استفاده می شود.</p>

تصویر ۸: (ترسیم از نگارندگان)

اشتراکات	افتراقات
<p>۱. فرم مار (S) شکل در قسمت حاشیه های دو نمونه گلیم منطقه قزاق و وان بکار رفته.</p> <p>۲. نقش (مار) به مفهوم نماد نگرهبائی و پاسداری در گلیم بکار رفته است.</p> <p>۳. در دو نمونه طرح تریج تکرار شده است.</p>	<p>۱. تکراری بودن اکثر موتیف در گلیم وان اما گلیم قزاق تنوع طرح دارد.</p> <p>۲. دو تکه بافی گلیم در نمونه گلیم وان</p> <p>۳. تنوع رنگ آمیزی در گلیم های قزاق و تنوع کم گلیم های وان.</p>

گلیم فانگیری و قره باغ

تصویر ۹: (ترسیم از نگارندگان)

اشتراکات	افتراقات
<p>۱. نقش مار (S) داخل شش ضلعی تکرار شده است که نماد نزول و باران و آب می باشد.</p> <p>۲. نقش مار (S) در راه های باریکی بین نقوش اصلی هم دیده می شود.</p> <p>۳. نوع طرح هر دو منطقه راه راه خیابانی است.</p> <p>۴. یکی از حالت های راه راه عریض تر و با اهمیت تر است.</p>	<p>۱. نقش گلیم فانگیری در حاشیه نقش ازدها است اما در گلیم قره باغ نقش کوچک مار (S) دیده می شود.</p> <p>۲. ساختار طرح دو نمونه متفاوت است. گلیم فانگیری با طرح تریجدار و دارای حاشیه اما گلیم قره باغ طرح راه راه خیابانی دارد.</p>

	
<p>قره باغ در آناتولی نمونه ندارد</p>	<p>گلیم قفقاز (قره باغ)</p>

تصویر ۱۰: (ترسیم از نگارندگان)

اشتراکات	افتراقات
<p>۱. در متن فرم بسیار بزرگی است که تمام زمینه گلیم را به خود اختصاص داده است. همانند یک اژدهای بسیار بزرگ در متن گلیم خود نمایی می کند.</p> <p>۲. این ویژگی طرح گلیم قره باغ از لحاظ مفهوم طرح مشابه داستانی است که شیخ فرید الدین عطار نیشابوری در کتاب منطق الطیر بیان فرموده است تعدادی پرنده که در یک سفر دشوار و پر از خطر می خواهند به سیمرغ برسند و در نهایت تعداد اندکی که از پرنندگان به کوه قاف که محل زندگی سیمرغ است می رسند ولی سیمرغ را پیدا نمی کنند اما به این اعتقاد هستند که سیمرغ واقعی در روح و قلبشان است و در واقع خود آنها سیمرغ هستند این مثال در ادبیات عرفانی ایران آمده است. شاید این داستان شباهتی به تعداد زیاد موتیف های (ر) شکل کوچک درون نقش (ر) بزرگ در این گلیم داشته باشد.</p>	<p>۱. این گلیم نمونه بی نظیری است که مشابه آن در آناتولی یافت نمی شود تا مقایسه کرد و به همین منظور نقوش مار و اژدها در منطقه قفقاز پر رنگ تر از آناتولی به چشم می خورد.</p>

نمونه نقوش مار- اژدها در گلیم های قفقاز و آناتولی

			
---	---	--	---

تصویر ۱۱: (ترسیم از نگارندگان)

◆ نتیجه‌گیری

مطالعات تطبیقی به ویژه در حوزه هنر از جمله شیوه‌هایی است که در درک و شناخت بهتر حوزه‌های فرهنگی تمدن‌ها، ملل مختلف، اقوام و هنر نوع اجتماع یا گروهی (با داشتن شاخصه‌های خاص تطبیقی) می‌تواند موثر و راه‌گشا باشد. گلیم‌های که در این تحقیق مورد مطالعه و ریشه‌یابی گردید نشان می‌دهد که در دو منطقه نقش اژدها و مار به حالت‌های مختلف به صورت هندسی و شکسته بکار رفته است که ابتدای تحقیق آمده. در گلیم‌بافی مناطق مذکور این نقش به مفهوم پاسداری و نگهبانی را بر عهده دارد. این نقش بیشتر در حواشی و در گلیم‌های راه‌راه (خیابانی) بین فواصل به کار می‌رود و چون اکثر گلیم‌های قفقاز دارای حاشیه چهار طرف است دور تا دور این حالت در گلیم‌های قفقازی مشهودتر است تنوع نقش مار (اژدها) در منطقه قفقاز بیشتر به چشم می‌خورد نقش مار و اژدها از کوچکترین حالت آن یک حرکت ساده (S) شکل است که در بافته‌های هر دو منطقه در نقش زیر هم دیده می‌شود.

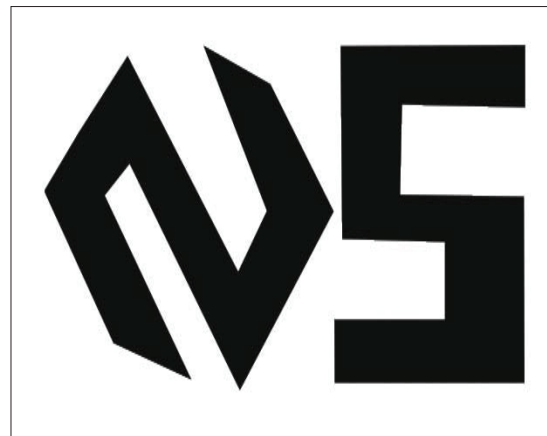
در گلیم‌های آناتولی در اطراف قونیه بیشتر از حالت‌های (S) شکل و معمولاً نقش اژدها بکار می‌رود و چون بیشتر حالت نقشه این منطقه راه‌راه افقی (خیابانی) است در بین راه‌راهها به عنوان جداکننده بین نقشمایه‌های اصلی قرار می‌گیرد که باز نمادی از حراست و نگهبانی دارد. اما در برخی از موارد که کمتر در نمونه‌ها دیده می‌شود حالت (S) کوچک است که داخل ترنج‌ها بافته می‌شود. در اینجا این نقش می‌تواند نمادی از نزول آب و برکت باشد که در هر دو منطقه این ویژگی به کار می‌رود.

◆ پی‌نوشت‌ها

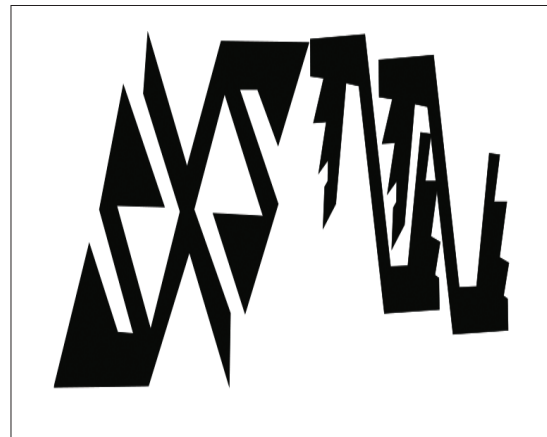
۱. زمین بارور: در ترکی (آنا) به معنی مادرو (دولا) به معنی پر و آکنده است.
۲. هیتی‌ها، (Hittite Empire)
۳. آلاجا هویوک، Alacahoyuk
۴. قان‌گرا، Gangra
۵. پافلاگونی، Paphlagonia

◆ فهرست منابع

۱. احمدیان، بهرام امیر، جغرافیای کامل قفقاز، نشر بین‌الملل، تهران، ۱۳۸۱.
۲. باقر پور، سعید، بررسی و نماد شناسی نقش مار، ماه هنر، شماره ۱۶۷، ۱۳۹۱.
۳. پرهام، سیروس، دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس، جلد اول، نشر امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴.
۴. تاج‌دینی، علی، فرهنگ نمادها و نشانه‌ها در اندیشه مولانا، سروش، تهران، ۱۳۸۳.
۵. جزایری، زهرا، شناخت گلیم، چاپ اول، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۷۰.
۶. حصوری، علی، فرش سیستان، انتشارات فرهنگستان، تهران، ۱۳۷۱.
۷. موسوی بجنوردی، محمد کاظم، دانشنامه ایران، نشر ثامن الائمه، ۱۳۷۷.
۸. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، جلد دوم، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷.
۹. ژوله، تورج، پژوهشی در فرش ایران، چاپ اول، انتشارات یساوولی، تهران، ۱۳۸۱.
۱۰. طاهری، علی رضا، سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها، دو فصل نامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۰، ۱۳۸۸.
۱۱. فنایی، زهرا، سیری در صنایع دستی ایران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، ۱۳۸۷.
۱۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی یک جلدی، نشر سرایش، تهران، ۱۳۸۰.

اگر این نماد در اندازه‌ی بزرگتر و با جزئیات بیشتر به کار برود به عنوان نماد اژدها تلقی می‌گردد که در تصویر زیر مشاهده می‌شود.

- فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۸۶.
۱۸. یاوری، حسین، تجلی نور در هنرهای سنتی ایران، چاپ اول، سوره مهر، ۱۳۸۴.
19. Middleton-andrew-Rrugs a carpet-mitchel brarly-1996-p-170
20. Cooper j. c. ILLUSTRATED encyclopedia of traditional symbols thames and Hudson London 1968
21. Serpent et dragon en eu dragon en eurasiatic studies etudes euro asiaticues editions harmattan 19997
22. philip Wilson publishers 1998 Flatweaves Turkey robin branpt
23. Colbert, C. Held; Mildred McDonald Held; Cummings, John & Cotter, John V. (2006)
24. John t. wartime 1998 Sumac bags Laurence kiny
۱۳. معینی، حمیدرضا و فریدالدین معینی، جایگاه نقوش نمادین یا سمبلیک در آثار هنرهای سنتی ایران، جلد سوم، انتشارات نور حکمت، تهران، ۱۳۸۱.
۱۴. هال، الستر و بارناد نیکلاس، گلیم های ایرانی، ترجمه: کرامت اله افسر، چاپ دوم، انتشارات یساولی، ۱۳۷۹.
۱۵. هال، آلستر و ویووسکا جوزه لوچیک، گلیم، ترجمه: شیرین همایون فر و نیلوفر الفت شایان، چاپ اول، نشر کارنگ، تهران، ۱۳۷۷.
۱۶. هال، جمیز، فرهنگ نمادها و نشانه ها در شرق و غرب، ترجمه: رقیه بهزادی، نشر فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۸۰.
۱۷. یاحقی، محمد جعفر، فرهنگ اساطیر و داستان واره ها،

